

Гражданск дән Яндгъа Мацг нутгт

Советск йосн Хальмг тангъчд шинъхън эклдж токт-джасн 1918 джил болн теруна дарук, Советск йосн токтчксн 1919 джил ик түрү джилмуд билә. Дотр-дундин бшәтн, цагъачуд болн газагъин 14 орн-нутг негдчкәд (Англъ, Америк толгъачтә), мана шин тбрскн Советск йосиг хольвлад, баячудин йос хәрү босххар кучтә дәврлгъ кеджәсмн.

Коммунистическ партин гардврта Арәсән кбдлмшчир олн крестьян әмтсәлә ниинджд ноолдад, орн-нутгиннә агъуг цагъачудас болн газадин ордудин бшәтирәс цеврләд Советск йосан улм батлсмн.

Иим ик элдв ноолданд хальмг улс бас шунмгъагъар орлцдж ноолдад, социалистическ революцион дилврмудиг харс-смн.

1918 джилд хальмгин газрин захур цагъачуд болн газадин ордудин хортдуд бр-дәд ирхлә, орн-нутган, социалистическ революцион дилвр-муд харсин төлә болн дотр-дундин бандсла ноолда кехәр, Яндгъа Мацг нутгин Советин кұцәгч комитет 1918 джилин сентябрь сарин 17-д Хальмгин ЦИК-с хойр насна хальмг багъчуд Улан Цергт авх збв бгтн гидж сурсмн. Энүнә дару, зурга хончкад, сентябрьн 23 болсн Хальмгин Советин хойрдгч хург Яндгъа Мацгин нутгин сурвр дбнәнд, Хальмг тангъчәс хойр насна хальмг багъчуд Улан Цергт авхмн гидж шидвр авсмн.

Эн шидврәс и ш т а г ь а р 1918 джилин декабрь сарас 1919 джилин январь сәр күртл Яндгъа Мацг нутгас хойр насна хальмг багъчуд—527 кун Улан Цергт авдсмн. Эн кбвудиг әмәлтә мбртәгъиннә Аәдрхн бәлгәснәд Хальмг тангъчәин Дәәнә комиссариатд күргсмн. Эдн деер, тангъчәин наадк нутгудас бас багъчуд-кбвуд цергт авад, Революционн хальмг мбртә пояк бурдәсмн.

Тер цагт, 1918 джилин чилгәр Хальмг тангъчд түрүн болдж Яндгъа Мацг нутгт 150 кунәс сотнә бурдәдсмн.

1919 джил Сәверн-Кавказас Яндгъа Мацг нутгар дәврдж, Аәдрх хәләдж цагъачудин церг хойр дакдж дәврлгъ кев. Цагъачуд дәврсн газран тонад, олн-әмтнә элд-ахугъиннә, идх-уухиннә хамад авад йовв. Иим ик түрү әәмшгтә цагла цагъачудин цергиг уралан давулшгон төлә, Улан цергт дбнә-нбкд болхин төлә, Яндгъа Мацг нутгин Советин кұцәгч комитет болн нутгин дәәнә комиссариат 1919 джилин март сарин 20-д нутгин кбдлмшчнриг, угатириг әврәннә сән дурар Улан Цергт мордихати гидж дуудвр кес-мн. Тер дуудврин хәрүд олн-әмтн дурар цергт мордсмн.

Энүнә дару, май сарла 1891-1898 джилә, 8 насна улс Улан цергт авдсмн, терүнд 587 кун авдсмн. Дарунь Сәверн-Кавказ талас йовсн цагъачудин церг Яндгъа Мацг нутгин багъчуд әәмгәр дәвр-дрдж ордж ирсн цагла, Улан

Цергт 730 кун бас авдв. Тел-нәс 550 кугиннә Аәдрхн бәлгәснур Улан Цергт йовулгдв.

Цагъачудин Цергин дәврлгъин чангърад уралан йовад йовв, әднә дәврлгъинг ягъад болв чигн Аәдрхнд күргл уга зог-сах кергтә болв. Бачм гидгәр Яндгъа Мацг нутгас Улан Цергт 18-с 40-тә күртл авдв. Энүнд 2012 кун авдв. Эн тоогъас 1712 кун Улан Цергт мордв, наадксн орн-нутган болн Улан Цергиг хот-хоолар теткхин төлә салгудур загъс-на кбдлмшт илгәдв.

Эн саамд фронтин төлә талдан кбдлмш кех улс бас кергтә болв.

Бачм кунәх кергтә, дәәнә-инженерн кбдлмшт Кавказск корпусин штабин зааврар 40-45 насна улсас 546 кун авдв. Дакад болхла Улан Цергиг загъсар теткхд, Иджл голин бахлур газриннә батрулх кбдл-мшт, Алабуг, Терняк, Промы-словк, Яндыки, Басы селәд дәврүләд этап зогсагъад, Улан Цергт бсв, тулә, хот-хол, кблг-кбс бедлхд ик олн улс авдв. Орн-нутган загъсар теткхин төлә даки Яндгъа Мацг нутгас кбдлмш кедж чадх дунгә улс 14 настагъас 18-тә күртл, 40 настагъас 60 күртл салгудур йовулгдв.

Цагъачудла дәәлддз йовсн Улан Цергт кблгәр дбнә-нбкд болх бас ик чинртә тбр болв.

XI-ч Улан Цергин 7-ч мбр-тә дивизин штабин сурврар 37-ч болн 38-ч мбртә полксд нутг 456 әмәлтә-хазарта мбрл бгсмн. Эн дивизд әврәннә мбртә сотнән бас бгсмн. Яндгъа Мацга сотнә мбртә дивиз-лә хамдан Кавказ күрәд, дә-нд орлссмн. Эн дивиз кблгәр түрдж йовна гигәд, 500 шаху кблг джолач улстагъиннә бгсмн.

Энүнәс талдан Улан Цергт дбнә гидж Аәдрхнүр 500 шаху укр, 181 темә, 93 мбр ил-гәсмн.

1920 джилин февраль сард Яндгъа Мацга нутгин Советин кұцәгч комитет болн нут-гин Дәәнә комиссариат, XI-ч Улан Цергин штабин лаалгъ-врар нутга Дәәнә комиссар Джалыковиг, комиссариатин отрядтагъар йовулад, Харахус, Ик-Цоохр, Эртн, Яндгъа Мацг дбврн нутгудас 493 темә пуглулдж авад, XI-ч Улан Цергт кблгнд олзлтха гидж бгсмн.

1919 джилин июнь сарин чилгәр цагъачудин Доценко генералин церг Яндгъа Мацга нутгар ордж ирәд, Далвнъгин деед бийәр, Яндыкин болн Михайловка селәд дамджд, Басы селәнд курсмн.

Яндгъа Мацга нутгин учре-жденсиг Далвнъгас нүүлгъ-әд гаргъчкад, нутгин гарда-чирас сүл болдж нутгин дә-әнә комиссар Х. М. Джалы-ков, Иджл гол деер бәәсн Оля селәнд Улан Цергин штабт күргулсмн.

Июнь сарин 29 бдр Улан Церг цагъачудиг Басы селә-нәс кббгәд, Караванн Михай-ловк хойр селә эзләд авб. Далвнъгд бәәсн цагъачуд, теднә атаман Санджин Инджр, цугтан ұсмәд, зулцхасмн.

1919 джилин июнь сарин чилгәр цагъачуд хойрлад Яндгъа Мацг нутгар ордж ирсн заамд би, Душан Алек-сандрта хоюри Улан Цергин бмн нүүрт, Лагань селәнә ал-дид цергин улс болх хальм-гуд дотр политическ кбдлмш кұцәдж йовбвдн. Дарунь ман хойриг нутгин дәәнә комис-сар Далвнъгур дууддж авб.

Дәәнә участкин ахлач Яну-шевскин закврар нутгин Со-ветин парвләс август сарин 10-д нүүджд гарад, Оранжере-йн салг деер бәәдждәгәд, әәм-шгтә болад бәәхлә, Аәдрхнә наад бийд бәәсн Маячное гил-дг селәнд одсмн. Кус-дундур сар болад, цагъачудиг кббдж гаргъсна дару хәрү Далвнъ-гур ирсмн.

Далвнъ Оранжерейн хоор-ндк хаалгәд, дәәнә цагт ик чинртә болдж „Шалашин гат-лгън“ гидг гол гарсми. Эн гол деер Далвнъгин мбртә сотнә 25 хальмг кбвуд сәәнәр бултчкад, цагъачудин церг гатлхар йовсиг, усна тал ду-нд күргчкәд, генткин хагъад тарасмн. Цагъачуд гатлдж чадад хәрү кббгәсмн. Эн йов-дл Улан Цергт дегд чинртә дбнә болсмн.

Элдв ик түрү-зүдү, зовлнъ узәд йовсн бийнә, олн кбдл-мшчир коммунистическ парти чик гардврар уха-седклән негдүлдж, бшәтилә ноолдад дилвр барсмн.

1918 джилин октябрь сарин 12-т Яндгъа Мацг нутгт ком-мунистическ ячейк бурдәгсмн, тер ячейкин чледнә болдж Котвыков Т., Джалыков, Хот-лин, Сангаджиев Д., Майо-ров О., Брыков М., нань чи-гн, ут-турштан 13 кун орсмн.

Яндгъа Мацг нутгин кбдл-мшчир, загъсчир Советин йос харслгәнд күргсн туснә йир ик бәәсмн, эн нутгт Советск йосна бгсн дбнә басик бәәс-мн. Хойр дәәнә хоорнд хав-чкәд нутгин олн-әмтн хот-хоолар, блг-әдәр икәр түр-лжәсн цагт, Советск йосн Аәдрхнәс гуйр, хальмг цә, әд-тавр, тәмк, хустг, савнә, илгәдз дбнә болсмн.

Яндгъа Мацг нутгин куч-кблсчир, Советин йос харсдж гражданск дәәнәд орлцдж тиг-гәж нбкд болсн цуг Хальмг тангъчәин күргсн тус гидж тоолх кергтә. Болв, Яндгъа Мацг нутгин кбдлмшчнрин, загъсчнрин күргсн туснә дала ик. Эн тоотиг кен чигн кун медх збвтә, нег улү мана тәнгъчәин дорас бсдждәх багъ-чуд—тин ик зовлнъгта түрү цагт теднә бвкнрнә, әкнрнә, әгчнрнә ямаран кевәр Совет-ск йос харсдж ноолджд йов-сиг.

Эн тоотиг сәәнәр медж, мана багъчуд, алдр В. И. Ленинә толгъачта Коммуни-стическ партин чик гардврар Советск йосн батрсиг тоолад, Коммунистическ партин заавр авч колхозмудин, совхозму-дин производствд шунмгъагъар орлцдж, Хальмг тангъчәин цешгәрүлхәр зутк збвтә.

МАЙХОР Бадм,
1919-ч джиләс авн КПСС-н член,
пенсионер.